

MÍTOSZOK, TÉVHITEK, S AZOK CÁFOLATAI A CIGÁNYSÁG ÚJKORI TÖRTÉNETÉBEN

Szabóné dr. Kármán Judit Ph.D.

Debreceni Református Hittudományi Egyetem Romológia Tanszék

A cigányság történetének tanulmányozása során a kutató újra és újra olyan adatokkal, „tényekkel” találkozik különböző szerzők műveiben, amelyek mögött hiába keresi a pontos forrásmegjelöléseket, a szakszerű hivatkozásokat, nem találja azokat. Találkozik ellenben ezen adatok, alá nem támasztott állítások kritikátlan átvételével, egyik műből a másikba átemelt hamis „tényekkel”, melyek az ismeretterjesztő írásokon túl, olykor még tudományos elvárásoknak megfelelni kívánó munkákban – szakdolgozatban, doktori értekezésben, szakcikkekben, tanulmányban – is megjelennek. E tévhitek, mítoszok át-és átszövik a cigányság történetét, meghamisítják, elferdítik a múltat, útjában állnak a valódi, több száz éves közös – cigány-nem cigány – történet megismerésének.

A „naiv történetírás” kritikája

Joggal nevezi a tudományos kritika e műveket a „naiv tudomány” alkotásainak, szerzőiket „naiv történetíróknak”, s helytállóak a rájuk vonatkozó megállapítások: „*a rendszerváltás óta megjelent cigánisztikai szakirodalom e szeletének gyakorlatilag semmi köze sincs ahhoz, amit ma tudománynak nevezünk. Véleményünk szerint e művek egy olyan, a tudomány szakosodása előtti állapotot tükröznek, amelynek jellege leginkább a naiv művészetéhez áll közel. [...] [Megalkotói szerint] elérkezett a saját »magaskultúra« megteremtésének pillanata. [...] Problémát csupán a szakirányú képzettség hiánya jelentett, aminek szükségességével nem minden szerző volt tisztában. Ezek az alkotók tehát úgy fogtak bele a cigány nemzeti kultúra megteremtésének heroikus feladatába, hogy nem érzékelték tehetségük, de főleg tudásuk korlátait. Egyszerűen elhitték, hogy a puszta szándék önmagában is megteremti a szükséges feltételeket.*” (Kovalcsik és Réger, 1995. 31-32. o.) A „naiv” munkákkal szemben a legfőbb probléma, hogy tudománytalanok, mesealkotásra jellemző tér-és időkeretben mozognak, nem használnak tudományos eszköztárat, hiányzik műveikből a rendszerezett terminológia, a témájukra vonatkozó szaktudományos ismeret. A cigány nép esetében a romantikus, ahistorikus írások születésének motivációja egyértelmű; az öntudatos, népe érdekeit elismertetni, érvényesíteni, súlyát érzékeltetni kívánó értelmiség a nemzetté válás útján nélkülözhetetlennek tartja egy egységes nemzettörténet megalkotását, elfogadtatását. Amint azt Dupcsik Csaba írja a „történelemcsináló” naiv történetírásról, a roma „történetírókról”: „*alkalmazói – legtöbbször roma értelmiségiek – a magyarországi cigányság emancipációjához kívántak hozzájárulni, elsősorban a cigányság „valódi” múltjának és jelenének „feltárásával”. A megközelítés lényegét tekintve esszencialista: a cigányok életének sajátosságait a cigányságból mint olyanból vezeti le, a többségi társadalom csak mint ellenpólus jelenik meg, mint a tökéletesen más, idegen és általában ellenséges környezet...*” (Dupcsik, 2009. 247. o.) A naiv történetírással, s annak művelőivel nem csupán az a gond, hogy tudománytalan történelmet kreálnak, azt terjesztik, ennek következtében komolytalanok,

zavaróak a műveik, hanem az is probléma, hogy elutasítják a tudományos alapossággal készült munkákat, szembefordulnak azok alkotóival, sőt, megkérdőjelezzik, miképp írhatja egyáltalán egy nem roma az ő történetüket, miképp vélekedhet másképp, mint ahogy ők gondolják népük történelmét. Nagy Pál, a hazai cigányok korai történetét évtizedek óta kutató történész szerint „[...] a cigány értelmiség azt gondolja, hogy neki olyan történelem kell, az a változat, amelyet egyfelől ő maga készít, másfelől olyan, amelyet ő szeretne. Ami megfelel a részben már létrehozott vagy létrehozandó kulturális ideológiának.” (Kende és Kerényi, 2014. 8. o.) A hazai roma önreprezentációban kialakult múltkép, s az ennek megfelelő „naiv történetírás” néhány fő jellegzetessége: a cigányok különösségének és világtörténelmi kivételességének túlhangsúlyozása, múltjuk heroikus, glorifikált szenvedéstörténetként való értelmezése, a folklorisztikus történetmesélés tudományos beszédmódként történő értelmezése, levéltári források és forráskiadványok abszolút nem ismerése, a forráskritika figyelmen kívül hagyása, térbeli és időbeli tájékozatlanság, idősíkok és események összemosása, a tudományos szakirodalom elhanyagolása. A nem cigány történészek nézeteinek elvetése, hamis okságok gyártása. (Nagy, 2015.) Tóth Péter történész – a magyarországi cigány történelem elismert kutatója – már több mint tíz évvel ezelőtt leírta a cigány történetírás kétféle típusát: „a magyarországi cigányoknak látszólag két története létezik. Az egyik egyfajta külső történet: ezt nem cigány történészek rekonstruálják azok alapján a források alapján, amelyeket a környezet, a mindenkori befogadó állam hozott létre. A másik egyfajta belső történelem, amelyet cigány, pontosabban roma „történészek” írnak olyan források alapján, mint a – saját meghatározásuk szerinti – hagyomány, az analógia, stb.” (Tóth, 2006. 3. o.)

A cigányság történetének korrekt tárgyalása, forrásai

Megértve, de el nem fogadva a naiv tudomány képviselőinek indokait, céljait, tudományos művekben, az oktatásban a cigányság történetének tárgyalását csak megjelölt, feltárt forrásokra hivatkozva végezhetjük, jelezve ismereteink bizonytalan pontjait, s bemutatva a releváns, eltérő vélekedéseket is. (Szabóné Kármán, 2016/a.) Fel kell kutatni, és használni kell a forrásokat – korabeli dokumentumokat, történetírók, krónikások hivatalos feljegyzéseit, azoknak az utazóknak, (kereskedőknek, szerzeteseknek stb.) munkáit, akik találkoztak, kapcsolatba kerültek a vándorló, néhol letelepedett cigányokkal, cigánynak tartott csoportokkal, személyekkel, adóbevallásokat, a cigányokra vonatkozó statútumokat, peres iratokat, egyházi dokumentumokat, uralkodói rendeleteket, törvényeket, nyelvészeti összehasonlító elemzéseket stb. –, ezek alapján lehet tudományosan állítani vagy cáfolni, s így tudjuk elérni, hogy pártatlanul, a valósághoz leginkább hűen mutassuk be e nép történetét. Így kerülhetjük el, hogy népismereti tankönyvekben a diákok olyan hamis tanításokat olvassanak, amelyek azt bizonygatják, hogy a cigányok ősei már a honfoglaló magyarokkal érkeztek, hogy Zsigmond király menlevélben engedélyezte, hogy a cigányok tolvajlással elégíthessék ki a szükségleteiket, arról szóló írásokat, hogy a cigányok tulajdonképpen zsidó származásúak, hogy Gábor Áron cigány volt, és még sorolni lehet a sok valótlan állítást. A cigányság valós történetének feltárása után nincs szükség arra, hogy hamis hőstörténeteket, vagy a cigány nép kizárólagos szenvedéstörténetét ismerje meg a cigány és a

nem cigány diák, olvasó, érdeklődő. Kutatásaim során számos igazi cigány hőst találtam, s a fellelhető adatok alapján az is egyértelmű, hogy a cigányok magyarországi története nem egyenlő üldöztetésük történetével. (Szabóné Kármán, 2012., 2016/a., 2016/b.)

Tanulmányomban forráskritikai elemzéseim utáni cáfolatait közlöm – terjedelmi okok miatt csak – két, a naiv munkákban olvasható, széles körben elterjedt téves állításnak.

Cigány volt-e Lippai Balázs, Bocskai híres hajdúkapitánya, kiről Roma Szakkollégiumot is elneveztek?

Mára általánosan elterjedt Bocskai kitűnő – hadi tettekben igen sikeres (nem bizonyítottan áruló) – hajdúkapitányáról, hogy cigány származású volt; ösztöndíj és intézmény is viseli a nevét, s bekerült a híres cigányok lajstromába is. Ugyanakkor semmi bizonyíték nincs cigány származására! Kutatásaim szerint a korabeli történetírók közül egyedül Istvánffy Miklós nevezi cigánynak Lippait – a magyarok történetéről szóló *Historiarum de rebus Ungaricis libri* című – 1622-ben kiadott munkájában, melyben a Bocskait eláruló kapitányról (s nem mellesleg a cigányokról) igen becsmérően ír: „*Lippai Balázs Lippán, az emberek egy nemtelen és mocskos fajtájából született, melyet cigánynak neveznek*”. (Istvánffy, 1622. 453. o.) Valószínű, hogy Istvánffy – a közel két évtizeddel Lippai Balázs halála után készült művében – téves információt közölt a hajdúkapitány származásáról. Feltételezhető, hogy az „áruló” ellen érzett haragja, felé irányuló megvetése kifejezéseként egyszerűen „lecigányozza” Lippait, akiről még a következőket is írja: „*hírhedt volt sok rablásáról, esküszegéseiről, lopásairól és árulásairól, s ezért a halálnak ezt a nemét mindenképpen megérdemelte volna, ha más valaki ölte volna meg, és nem Bocskai, akinek ha gonosz is, de mégiscsak hasznos szolgálatokat tett utolsó árulásával és az adorjáni csatával.*” (Istvánffy, 1622. 454. o.) Írásából egyértelműen kitűnik, milyen haraggal, ellenszenvvel viseltetett a „hitzegővel” szemben, nem elképzelhetetlen, hogy ezért sorolta az általa megvetett cigányok közé. A hajdúkapitány kortársainak írásai azonban egyetlen esetben sem támasztják alá Istvánffy állításait! Sepsi Laczkó Máté – Loránffy Mihály udvari lelkésze – leírja *Krónikájában*, (Mikó, 1858) hogy Lippai miként fogadott hűséget Bocskainak, hogyan foglalta el Kassát, miképp gyilkolták meg, s hova temették el 1605 januárjában Kassán, ám sem cigány eredetéről, sem az Istvánffy által leírt „hírhedt” viselkedéséről egy szót nem ír. Márpedig ha hírhedt volt, erről a feljegyzésekben is nyoma kellene, hogy legyen! A Lippaival szintén kortárs Szamosközy István erdélyi történetíró munkájában – bár részletesen ír Lippairól – sem szerepelnek cigányságára, hírhedt viselkedésére utaló mondatok. Miután részletesen leírja Lippai meggyilkolásának történetét, a hajdúkapitányról a következőket tudatja: „*Száznegyvenezer forintja volt kész pénze. Két háza volt Kassán, egyik az Ruberé az másik az mustrám esteré. Jóságga ezek voltak, kit Bocskay neki adott volt: Bajon, Jászó, Mád, Rátka; ez két utolsó Alaghi Eerenczé volt ki pápás volt. Széplakot is neki adta volt, ki az papoké volt.*” (Szilágyi, 1980. 311-312. o.) Istvánffyn kívül tehát a korabeli dokumentumokban sehol nem szerepel Lippai cigány származása, ezért feltételezhető, hogy ugyanúgy téves etnikai besorolásról van szó, mint kétszáz évvel később az 1848/1849-es szabadságharc ágyúöntő hőse, Gábor Áron esetében. Későbbi szerzők mind Istvánffyra hivatkozva írtak Lippai cigány eredetéről; közel háromszáz év múlva, 1890-ben az

Ethnographiában ez áll: „*Lippai Balázs — írja az egykorú Istvánffy Miklós f — Lippán cigány szülőktől származott, és sok latorság, esküszegés, lopás és árulás bélyegezte meg.*” (Márki, 1890. 444. o.) A Magyar Életrajzi Lexikonban már újabb adatot is olvashatunk: „*Cigány családból származott, katonai pályafutását Lippa várában kezdte közlegényként.*” (MÉL, 1994) Ennek az állításnak sincs semmi alapja; sem Lippa város, sem Lippa vára történetében nincs szó Lippai Balázs hajdúkapitányról, közlegényről. Ez idáig egyetlen hiteles forrást sikerült találnom, amelyben Lippai Balázs név fellelhető, ugyan kétszáz évvel korábban. 1395-ben az Arad vármegyében, Lippától 4 km-re levő Kalodván a Sarlós Boldogasszony Pálos monostor részére „*Lippai Balázs fia, Mihály 40 forintért eladott [a kalodvai monostornak] egy Rózsamál előhegyen, a monostor szőlőinek szomszédságában levő szőlőt.*” (Bélfenyéri, 2016) Nyilvánvaló, hogy az itt említett, 14. században szőlősbirtokkal rendelkező Lippai nem volt cigány származású;¹ feltételezhető, hogy a későbbi Lippai Balázs hajdúkapitány sem egy Lippáról származó Balázs nevű cigány volt. Hogy a mítoszok, legendák miképp alakulnak, formálódnak, az jól nyomon követhető Lippai további „történetében”; az Amaro Drom című cigány újság ismeretlen szerzője az egyik 2009. évi lapszámban ezt írja: „*Lippai Balázs cigány várvédő katonaként nőtt fel. A törökellenes küzdelmekben kitűnt vitészségével, tehetségével a hajdúk között. Lippa várában először Rákóczi Lajos várkapitány lovászmestere, majd a vár mezei hajdúinak kapitánya lett.*” (AD, 2009) 2010-ben egy antológiában már ez áll: „*Bocskainak kapitánya volt Lippai Balázs cigányvajda, aki igen nagyszámú cigány katonát gyűjtött maga köré, és a magyar nemzet megmaradásáért harcoltak.*” (Kovács, 2010) Forrásmegjelölés egyetlen írásban sem szerepel! Erős a gyanú tehát, hogy a híres hajdúkapitánynak semmi köze nem volt a cigánysághoz, csupán Istvánffy kreált belőle mérgében cigányt. Arra vonatkozóan, hogy Istvánffy olykor elírt, átírt bizonyos adatokat a történetírás során, s hatása milyen mértékben meghatározó, álljon itt egy példa egy hasonló téves állításával kapcsolatban: „*Bocskai István 1583 végén nősült meg, menyasszonya egy dúsgazdag fiatal özvegy volt, név szerint Hagymásy Margit. E házasság révén jutott hozzá Bocskai Nagykereki várához és a hozzá tartozó falvakhoz. Csak röviden jelzem, hogy a korábbi irodalom már a 17. századtól, Istvánffy históriájától kezdve tévesen Katának nevezte őt, s ez a tévedés kiirathatatlanul öröklődött, egészen a 2004-ben Mezőtelegden felállított szobraig. Ezzel szemben minden korabeli eredeti dokumentum Margitnak hívja, ezért én a továbbiakban ezt a valódi nevet használom.*” (Szabó, 2008)

Valóban hamis az állítás, mely szerint a hóhérokodás cigányokra jellemző „mesterség” volt?

A „naiv történetírók”, a roma értelmiség néhány tagja egy-egy korábbi, nem cigány által írt munkát, melyben a cigányok, mint hóhérok említettek, dehonesztálónak, valótlanoknak ítélték, szerzőiket nem kevesebbel, mint rasszizmussal vádolták. Kutatásaim során azonban én magam is egyértelműen bizonyítottnak látom, hogy a hóhérokodás a középkori Magyarországon szokásosan cigányok által (is) gyakorolt mesterség volt. Számos korabeli dokumentum bizonyítja ezt; feljegyezték többek között tevékenységüket 1514-ben, Dózsa György kivégzésekor, s őrzik ilyen irányú munkájukat moldvai, havasalföldi, nagyszebeni,

¹ Cigányok megjelenése a történelmi Magyarország területén a 15. századtól datálható.

kolozsvári iratok is. Dózsa György kivégzésénél játszott szerepükről, a vaskorona készítésében végzett munkájukról a krónikás, Lajos király és János király történetírója és káplánja így számol be: „*Odarendeltek fáraókat² szénnel és fogókkal, s ezek vasból egy koronát készítettek, nagy tűzbe tették, s fogókkal a tűzből kihúzták. Hogy már jól áttüzesedett, György fejére helyezték. És másodszor is rátették a szénre, hogy jó tüzes legyen, s fejére helyezték a koronát. És harmadszor szintén.*” (Szerémi, 1545/1547. 34. o.)

Kolozsváron 1550-ben Hughios (Hugyos) György akasztásáért 1 forint 50 dénárt fizettek a „fáraóknak”, azaz cigányoknak, az 1593-ban borjúlópás miatt halálra ítélt Kis Tivadarnak a kivégzése előtti megkínzásért külön 60 dénárt kaptak. Az 1647-ben káromkodásért fejvesztésre ítélt Kovács János tortúrájáért, mivel elrettentés végett így rendelkezett a város előljárósága „*hogy a cigányoktól elsőbben kivonattatván az nyelve szájából... szegeztessék az pellengérrre, mint hogy azzal káromkodott, és annak utána feje vétetessék, noha testében nagyobb büntetést érdemelne az Istennek törvénye szerint*”, (Kiss, 2000. 93. o.) a szokott díjazáson kívül egyéb juttatásban is részesült a „henger”. 1580-ban Kolozsváron egy 20 dénárt érő condrát, egy 18 dénárt érő inget és egy 60 dénáros abanadrágot kapott a várostól a helyi cigány hóhér. Későbbi számadáskönyvi bejegyzések kenyér adományozásáról, valamint az ítélet végrehajtása előtt adott pálinka, bor („bátorító ital”) fogyasztására adott összegekről is szólnak. Mohács 1591. és 1613. évi összeírásaiban (Vass, 1976) – hol külön tüntették fel a szerb és cigány családokat – jól nyomon követhető a cigányok megindult törökösödése, egyre többen mohamedán nevet viseltek, s gyakori családnév volt a Szuzdár, melynek jelentése hóhér, ami bizonyítással foglalkozásukra utalt. A budai cigányváros összeírásaiban (Fekete, 1993) is olvashatunk hóhér, kínvallató mesterségüekről az ötvösök, borkereskedők, üstfoltozók, szitakészítők, köszörűsök, foltozóvargák, szakácsok, szénégetők, hegedűsök, halászok, jövendőmondók, virágárosok között, sőt, egy megbecsült, Musztafa Tehim nevű cigány orvost is feljegyeztek. Hogy évszázadokkal később is sok cigány férfi e foglalkozást űzte, azt bizonyítja nagytiszteletű Benkő József, Erdély jeles polihisztorának egyik nagy munkájában olvasható megjegyzése: „*Erdély-szerte a hóhérok mind cigányok.*” (Benkő, 1778. 502. o.)

Egyértelmű tehát, hogy a hóhérok századokon keresztül – számos más mesterség mellett – gyakori cigány foglalkozás volt. A hóhérnak („hengernek,” majd „királynak,” „büdöskirálynak”) nem kizárólag halálos ítéleteket kellett végrehajtani, hanem feladata volt mindenféle testi fenyítés, karóba húzás, megvesszőzés, felnyársalás, városból kiverés, a megszegyenítés (kalitka, kaloda, pellengér) működtetése is, továbbá a sintéri, s mindenféle „köztisztasági munka” elvégzése. E mások által lenézett, megvetett foglalkozás biztos megélhetést jelentett mind a hóhérnak, mind a családjának, s nem utolsósorban letelepedési lehetőséget nyújtott a cigányok számára.

Összegzés

² A cigányok egyik korabeli neve.

Tanulmányomban e két példa bemutatásával arra kívántam felhívni a figyelmet, hogy a cigányság történetének tárgyalása során – csakúgy, mint más népek históriájának megismerésekor, ismertetésekor – mindenképpen törekedni kell a korrekt forráskutatásra, feltárássra, elemzésre. Számos valótlan „tény” ismert, ezek megcáfolása, a valóság leírása a romológusok, történészek feladata.

Abstract

A magyarországi cigány/roma értelmiség (Szabóné Kármán, 2012) és a hazai cigányság történetének (Szabóné Kármán, 2016) kutatása során számos esetben előfordult, hogy olyan adattal, „ténnyel” találkoztam a témát érintő szerzők műveiben, amelyeket forrásokkal nem támasztottak alá, vagy az elvértve megadott hivatkozások nem igazolták az állításokat. E „tényeket” forráskritikai vizsgálat nélkül vették át további szerzők is, s ennek következménye, hogy hazánkban a cigányokról megjelent írásokban – a „naiv történetírók” munkáira általánosan jellemzően, ám a tudományos művekben megengedhetetlenül – igen sok valótlan adat, állítás szerepel. Annak ellenére, hogy e műveket már megjelenésükkor félreérthetetlen kritika fogadta: „*a [...]ciganisztikai szakirodalom e szeletének gyakorlatilag semmi köze sincs ahhoz, amit ma tudománynak nevezünk. Véleményünk szerint e művek egy olyan, a tudomány szakosodása előtti állapotot tükröznek, amelynek jellege leginkább a naiv művészetéhez áll közel.*” (Kovalcsik és Réger, 1995), a művekben olvasható tévedések tovább élnek, ismeretterjesztő, de olykor tudományos munkákban is megjelennek. Tanulmányomban forráskritikai elemzéseim utáni cáfolatait közlöm két ilyen „ténynek”, választ adva olyan kérdésekre, hogy

- *cigány volt-e Lippai Balázs, Bocskai híres hajdúkapitánya, kiről Roma Szakkollégiumot is elneveztek,*
- *valóban hamis az állítás, mely szerint a hóhérokodás cigányokra jellemző „mesterség” volt?*

A cigányság történetének korrekt tárgyalása megköveteli a hiteles, valós forrásokon alapuló adatok, tények ismeretét. A tudományos szakirodalom elvetése, a forráskritika figyelmen kívül hagyása ugyanis nem egy valós cigány történet leírásához, hanem – mint ahogy azt gyakran látjuk – folklorisztikus mítoszok kreálásához, a történeti realitások mellőzéséhez, hamis okságok gyártásához vezet. Kutatásaim eredményeinek bemutatásával a valós, tudományosan alátámasztott és reális cigány történet megismertetéséhez kívánok hozzájárulni.

Keywords: naive historians, myth, historical criticism, Balázs Lippai, hanger

Szabóné dr. Kármán Judit DRHE Romológia Tanszék 4026 Debrecen, Kálvin tér 16.
szabone.karman.judit @drhe.hu

IRODALOMJEGYZÉK

AD (2009): Lippai Balázs a cigány hajdúkapitány *Amaro Drom*, **18.** 2. sz. 8.

Benkő Joseph (1778): *Transsilvania sive magnus Transsilvaniae principatus, olim Dacia Mediterranea dictus... I–II.* Kurzböck, Bécs.

Bélfenyéri Tamás (2016): Pálos monostorok a mai Romániában. *Keresztény Szó*, Bukarest **XXV.** évf. 3. sz. 3-4.

Dupcsik Csaba (2009): *A magyarországi cigányság története.* Osiris Kiadó, Budapest.

Fekete Lajos (1993): *A hódoltság török levéltári forrásai nyomában.* Oriental Reprints. Kőrösi - Csoma Társaság MTA, Budapest. 35.

Isthvanfi Nicolai (1622): *Historiarum de rebus Ungaricis libri XXXIV, Coloniae Agrippinae, 818–822* (Magyar ford.: Vidovich György, I–II. Debrecen, 1867–71), új kiadás: Istvánffy Miklós: A magyarok történetéből. Vál.: Székely György, ford.: Juhász László 1962. Magyar Helikon, Budapest. 453-454.

Kende Ágnes–Kerényi György: „A félmondatok összegyűjtésére vállalkozom.” Nagy Pál történész. *Amaro Drom* 2000. **9.** 1. sz. 7.

Kiss András (2000): Források és adatok a kolozsvári cigányok 16-19. századi történetéhez. In: Kántor Lajos–Kovács Kis György szerk.: *Kulcsok Kolozsvárhoz. A föl nem adható város.* Korunk Baráti Társaság, Kolozsvár és Mozaik Kiadó, Szeged. 93-101.

Kovács József Hontalan szerk. (2010): *Nők fővárosa 2010. antológia.* Cigány Kulturális és Közművelődési Egyesület, Pécs M. J. Város Cigány Önkormányzat, Pécs. 34.

Kovalcsik Katalin–Réger Zita: A tudomány mint naiv művészet. *Kritika*, 1995. 2. sz. 31-32.

Magyar Életrajzi Lexikon 1000-1990. (1994): Lippai Balázs. Akadémiai Kiadó, Budapest.
Magyar Elektronikus Könyvtár: <http://mek.oszk.hu/00300/00355/html/ABC09006/09514.htm>

Márki Sándor (1890): Aradmegye cigányainak történetéből. *Ethnographia*, **I.** évf. 9-10. sz. Budapest.

Mikó Imre szerk. (1858): *Erdélyi történelmi adatok I-IV. kötet.* Sepsi Laczkó Máté, Lorándffy Mihály udvari concionátora Krónikája 1521-1624. és emlékezetre méltó hazai dolgoknak rövid megjegyzései. III. kötet Kolozsvár. 54-55.

Nagy Pál (2015): Ki beszél itt cigány történelemről? In: Cserti Csapó Tibor szerk.: *Alapirodalmak a hazai cigány/roma népességre vonatkozó társadalomtörténet,*

társadalomismeret oktatásához. *Gypsy Studies* 36. PTE BTK NTI Romológia és Nevelésszociológia Tanszék, Pécs. 70-71.

Szabó András (2008): Az ismeretlen kismarjai Bocskai család. *Publicationes Universitatis Miskolciensis*. roč. 13, č. 2. Miskolc. 167-185.

Szabóné Kármán Judit (2012): *A magyarországi roma/cigány értelmiség historiográfiája, helyzete, mentális állapota*. Gondolat Kiadó, Budapest.

Szabóné Kármán Judit (2016/a): *A magyarországi cigányság I. (Cigányok és romák)*. Semmelweis Kiadó, Budapest.

Szabóné Kármán Judit (2016/b): 1956 cigány narratívái. Elfeledett cigány hősök. *Mediárium* X. évf. 1. sz. 14-24. DRHE Kölcsey Ferenc Tanítóképző Intézet, Debrecen.

Szerémi György (1490-1548) emlékiratait *Epistola de perditione Regni Hungarorum* (Emlékirat Magyarország romlásáról) címen 1545 és 1547 között vetette papírra. Új kiadása: Bori Imre (1996): Szerémi György emlékirataiból. Forum Könyvkiadó. Digitális változat: http://adattar.vmmi.org/fejezetek/765/01_szeremi_gyorgy_emlekirataibol.pdf (2018.05.10.) 34.

Szilágyi Sándor (kiadta)(1980): *Monumenta Hungariae Historica 2. Scriptores 30. Szamosközy István történeti maradványai 1542-1608. 4. vegyes följegyzések*. MTA Történelmi Bizottsága, Budapest.

Tóth Péter (2006): *A magyarországi cigányság története a feudalizmus korában*. Bölcsész Konzorcium, Miskolc.

Vass Előd (1976): Mohács város hódoltsági történetének török forrásai. In: Szita László szerk.: *Baranya Megyei Helytörténeti Írás 1976*. A Baranya Megyei Levéltár Évkönyve. Mohács város gazdaságának és népességének fejlődése a XVI-XIX. században. Pécs. 15-48.